

УДК 271.2:2-523.4«1941/1944»

М. І. Михайлуца

ВІДБУДОВА ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ В ОДЕСІ В РОКИ РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 РОКИ)

Стаття присвячена маловивченій в українській історіографії проблемі історії відбудови православних культових споруд в Одесі у період румунської окупації впродовж 1941-1944 років, показано роль місцевого населення й місіонерів-прибульців у цьому процесі.

***Ключові слова:** війна, румунська окупація, православні храми, Одеса.*

Десятки повоєнних років тема відбудови й функціонування православних культових споруд на Одещині в роки її підрумунської окупації упродовж 1941-1944 років, залишалася для науковців малознаною й незреалізованою проблемою. Перш за все через ідеологічну зашореність, політичну кон'юнктуру й, власне,

духовно-релігійну обмеженість як тих, хто займався проблематикою другої світової війни загалом і тих, хто на хвилі наукового буму 90-х досліджував історію церкви першої половини ХХ століття. Здавалося б така проста тема не мала бути до сьогодні незнаною, проте не знайдеться й зараз десятка наукових праць в Україні, які б глибоко й неупереджено реконструювали саме цю сторінку історії церковного життя міста. Переважно церковні історики, клірики та чернецтво торкалися цієї тематики [15; 16], однак, замовчували, або навмисно обходили процес відновлення діяльності того чи іншого храму Одеси в роки війни 1941-1945 років, часом, не конкретизуючи хто саме руйнував православні святині, і хто їх повертав до духовно-культурного життя.

Певною мірою на вивчення цього питання спрямовувалася й наша дослідницька увага, результати якої було викладено у кількох наукових працях минулого десятиліття [7; 8]. Отже, зосередимось на конкретній проблемі, яку зазначено у назві статті, й спробуємо ліквідувати одну з прогалин в історії Одещини.

16 жовтня 1941 року Одеса була окупована румунськими військами, адміністрування містом і територією утвореного румунами “губернаторства Трансністрія” за домовленістю між Гітлером і Антонеску в серпні 1941 р. здійснювала Румунія. Церковно-релігійними питаннями опікувалася спеціально створена Румунська православна місія (далі – РПМ, Місія). Остання першочерговим завданням мала відновлення та налагодження діяльності церковних споруд на всій території “Трансністрії”. Без цього румуни не бачили перспективи позитивних змін у духовному житті окупованих територій, а значить, і підтримки самої румунської влади з боку місцевого побожного люду. У першому ж звіті про діяльність Місії від 31 грудня 1941 року, перший її керівник архім. Юлій (Скрібан) підкреслював: “Переважна більшість місцевого населення спокійні і віруючі. Зусилля більшовиків зробити з них атеїстів були даремними. Церкви, що знаходилися між Дністром і Бугом, були спалені, а частина була зруйнована чи перетворена на клуби і магазини... Спроби більшовиків вбити віру народу не виправдалися. Релігійна сутність народу залишилася непорушною. Характерний сучасний феномен у Трансністрії – тріумфальне повернення народу до віри. Повсюдно відновлюють церкви і освячують сплюндровані вівтарі. Ікони і хоругви, приховані колись з турботою, стоять зараз на почесних місцях...” [17].

Ситуація з церковно-культурними спорудами була невідрадною. На 16 жовтня 1941 року, з приходом румунської окупаційної адміністрації, в Одесі, наприклад, функціонувала лише одна церква на другому міському цвинтарі, в якій душпастирем був отець Василій (Брага). У межах всієї Одеської області, за інформацією, поданою у 1944 році секретарем Одеського обкому КП(б)У Сосновським на обласній нараді відділу агітації і пропаганди, напередодні війни було лише 9 церков [4, арк. 36]. Для порівняння зазначимо, що у передреволюційні роки в місті Одесі діяло більше 60 православних храмів, церков та каплиць [17, р. 22, 23].

Румунська православна місія серед інших нагальних питань першочерговими визначила наступні: інспектування стану парафіяльних церков та монастирів у повітах провінції; складання повного реєстру культурних споруд у межах провінції; інвентаризація церковних та монастирських будівель, майна та власності релігійних громад; повернення всього відібраного більшовицькою владою майна і

власності, які належали єпархіям та церквам у межах “Трансністрії”; відкриття й освячення діючих та відремонтованих церков тощо.

Частина православного люду Одеси, яка відчувала потребу в духовному очищенні від атеїстичної скверни та общинно-комуністичного ідеологічного пресу, стала ініціатором відбудови та реконструкції соборів у місті. Усюди, з ініціативи парафіян, активістів релігійних громад скликалися збори, обиралися церковні комітети, створювалися громадські фонди для відбудови храмів тощо.

Місіонерська політика румунів у “Трансністрії” співпадала у багатьох напрямках з бажанням місцевого населення краю до відродження споконвічної православної віри. Самі члени громад надавали широку матеріальну і моральну підтримку церкві, наскільки їм дозволяло матеріальне становище в умовах воєнного та підкупаційного життя.

У місті деякі ремонтні роботи в церквах не зупинялися навіть взимку, про що йшлося у звіті Місії за перший квартал 1942 року. У листопаді 1941 року в Одесі здійснювалися богослужіння у Кафедральному соборі Св. Іллі і 4 церквах: Воздвиження і Різдва Христового на Слобідці, у церкві на Новому цвинтарі та в Казанській церкві на Пересипі. До кінця 1941 року, як писала “Одеська газета”, передбачалося збагатити місто ще 10-12 новими храмами [13]. Серед них першочергово планувалося відкрити церкви: Григорія Богослова (на вул. Старопортофранківській), Усіх Скорбот Радощів (Стурдзівська община на розі вул. Базарної і Белінського), храму біля будинку Праці на Пересипі, колишньої полкової церкви у Дюківському саду, Благовіщенської церкви на Хутірській, церкви на 16 станції Великого фонтану, нижнього храму Успенської церкви (на вул. Михая I, зараз – Преображенська), Української церкви (на вул. А. Гітлера, 55, зараз – Катерининська), вірменської церкви та католицького костюлу. За зиму 1942 року вже було відреставровано і діяло 15 церков [7, с. 91].

Через рік після адміністрування окупованими землями, маючи велике бажання увічнити плоди своєї діяльності, Місія ухвалила рішення створити єдиний фотоальбом про діяльність у “Трансністрії”. Вікарій Місії архімандрит Антім (Ніка) видав розпорядження № 6808 від 9 жовтня 1942 року для підлеглих повітових протоієреїв, в якому просив священників надіслати фотографії відбудованих церков, релігійних будинків, осередків культури та різних святкових процесій, заходів тощо [5, арк. 35]. До того ж, на майбутнє клір мав взяти до уваги, що будь-яку церкву, яка буде відбудована, потрібно сфотографувати як до початку будівельних робіт, так і після їх закінчення.

У наслідок першого року діяльності Місії в “Трансністрії” було відкрито й освячено лише в місті Одесі 22 церкви і 3 монастирі. На ремонт православних соборів міста примарія виділила одноразовий кредит на суму 17000 RKKS* і 10 тонн металу для покрівлі.

Окрім безпосередньої організаційно-церковної діяльності, Місія і її центральне керівництво в Одесі опікувалося організаційно-технічними, архітектурно-будівельними та іншими питаннями. Листування з урядовими і фінансовими установами, господарськими та приватними фірмами і підприємствами потребувало часу і копіткої праці. Сприяв цій праві й особистий

* 1 окупаційна рейхсмарка (1 RKKS) дорівнювала 60 румунським леям і 10 радянським рублям. У 1943 році курс RKKS до лея становив 1:10–12.

авторитет керівника Місії, особливо тоді, коли її очолював митрополит Віссаріон. У фонді Румунської православної місії в ДАОО знаходимо різноманітні документи про організацію реставраційних та будівельних робіт на культових спорудах. 16 березня 1943 року за № 3770 керівництво РПМ ухвалило рішення задовольнити прохання голови Ради з опіки людей похилого віку, вдівців і овдовілих представників кліру м. Одеси протоієрея о. Федора (Петрова), надати грошову допомогу. Підтвердженням виділення 2000 RKKS на реконструкцію церкви на території однойменного притулку є квитанція від 12 квітня 1943 року [5, арк. 6].

Водночас румунська влада ставила за мету відновити знищений у 1936 році більшовиками Спасо-Преображенський кафедральний собор. Для реалізації цього проекту губернатор “Трансністрії” Г. Алексану навіть проголосив конкурс серед архітекторів Румунії. У газеті “Одеса” від 16 травня 1942 року було розміщено статтю, в якій йшлося про те, що міський примар Пинтя, намагаючись відновити історичну справедливість, пропонував розібрати будівлю школи № 121, яку було збудовано з каменю знищеного Кафедрального собору й повернути його людям та Церкві. “Церква Христова не може бути знищеною, а шкільна справа не постраждає, якщо будівля буде передана під Божий дім”, – писала газета.

Однак, за перший рік свого перебування у “Трансністрії” Місія не змогла виправдати покладених на неї румунською патріархією надій. Саме таку думку через місяць після приїзду до Одеси висловив новопризначений шеф РПМ митрополит Віссаріон у рапорті № 1 від 5 січня 1943 року, який майже цілком наводить румунський дослідник А. Петку [14, р. 292]. Значні зрушення в організації Місією відбудови храмів почалися саме з призначенням митрополита Віссаріона. Були підібрані і протягом двох місяців відремонтовані будівлі під канцелярію Місії, місця проживання функціонерів, культурний осередок для священників, а з часом, і митрополича резиденція. За сприяння інвентарної дирекції Одеської примарії було повністю обладнано резиденцію і бюро Місії меблями та усім необхідним із залишків квартир, зруйнованих війною. За митрополичим наглядом відбувалась організація, реконструкція і відкриття соборів, церков, типографії та інших об'єктів культурно-господарської інфраструктури. Здійснювався розподіл фінансування, пошук грошей на реставраційні роботи і контроль за їх використанням. 10 червня 1943 року митрополит Віссаріон надіслав листа до Комітету з відбудови церкви Св. Марії Матері Божої, майбутнього кафедрального собору, в якому повідомляв, що для цього уряд “Трансністрії” створив рахунок на суму 336075 RKKS. Для реставрації храму, на закупівлю необхідних будівельних матеріалів та оплату праці працівникам виділено аванс 25 тис. марок від 21 квітня того ж року і в сумі 30 тис. марок від 8 червня, всього – 55 тис. RKKS [6, арк. 35].

Митрополит безпосередньо піклувався про закупівлю, забезпечення та постачання будівельних матеріалів, які спрямовувалися на ремонт об'єктів культу. Задля пришвидшення справи він часто використовував впливовий авторитет духовного пастиря й особисто втручався у хід справ. Так, 1 липня 1943 року Віссаріон написав листа на ім'я генерала Н. фон Берга, в якому говорилося: “Пане генерале фон Берг Н., інспектор з економічних питань нашої місії направляє нас на цегельну фабрику № 3, що знаходиться на вул. Табірній 5, для замовлення 20 тис. шт. цегли, необхідної для відбудови Успенської церкви в Одесі,

майбутнього кафедрального собору” [6, арк. 74]. За кілька днів на рахунок фабрики було перераховано 3 тис. РККС.

Часто відновлення того чи іншого храму підносилось в румунській і російськомовній пресі, як здобуток румунської зброї, що зробила можливим повернення християнських традицій на ці землі. Стаття, опублікована у газеті “Молва”, розповідала про те, що найближчим часом при Одеському училищі мореплавання (на вул. Канатній) буде відкрито церкву Св. Миколи Чудотворця, на ремонт якої міським головою було виділено 2 тис. марок. Настоятелем цієї церкви Місія призначила протоієрея отця Миколая (Добровольського), законвчителя училища. Наведений та інші факти стали можливими, – цілеспрямовано підкреслювалося газетою, – завдяки “румунським воїнам-хрестоносцям, які принесли позбавлення від більшовицького ярма, і тому повсюди стали відкриватися храми” [9].

Водночас, у процесі відновлення діяльності храмів значні труднощі ставали на перешкоді Місії і православних парафіян. З одного боку, пришвидшеними темпами проходило відновлення божих храмів, які було закрито радянським режимом, але не зруйновано. Мали своє майбутнє й ті церкви, які були піддані частковій руйнації атеїстами (лише бані та дзвіниці), а нижня частина храмів використовувалась не за духовним призначенням, а під господарські чи культурні потреби. Проте велику частку культових споруд становили саме ті, що були вщент знищені за радянської влади. Відбудова їх потребувала багато часу, зусиль та праці. Не поодинокими були випадки, коли у пресі друкувалися звернення православних городян про їхній обов'язок відновити той чи інший храм – церкву, каплицю чи молитовний дім. Так, на сторінках “Молви”, “Одеси”, “Бугу” та інших газет знаходимо замітки про хід відбудови одеських церков Миколи Чудотворця, Святої Покрови на Олександрівському проспекті, Різдва Богородиці і старообрядницького храму Покрови Пресвятої Богородиці, Святої Марії Магдалини, приходського храму при 1-й міській лікарні. Зазвичай румунська влада використовувала такі приклади позитивних зрушень з пропагандистською метою. Навесні 1942 року, газета “Одеса” писала: “У столиці Трансністрії вже відкрито 18 церков і ще 3 були готові до освячення. Відновлення закритих, пограбованих і зруйнованих більшовиками одеських церков стало можливим унаслідок роботи, яку проводить Православна Місія в Одесі” [12]. Попри певні позитивні зрушення у фактичному відновленні храмів, все ж дуже гостро відчувався брак різного церковно-культового майна. Спочатку до церков і соборів поверталися церковні раритети з музейних фондів. Кілька десятків цінних старовинних ікон, що знаходились в одеських музеях, були повернуті церквам.

Паралельно з церквами і молитовними будинками почали відбудовуватись і функціонувати монастирські осередки, особливо Пантелеймонівський монастир міста Одеси. Останній, завдяки широкій підтримці християнського населення та Одеського муніципалітету, почав відновлюватися у грудні 1941 року, з відбудови нижнього храму. А вже на Різдво Христове відбулося його освячення. Після 20-річної перерви знову під склепіннями засяяли свічки і лампади, пролунали зворушливі молитви віруючих. Каплиця з кожним днем збагачувалась іконами, церковним начинням. У лютому 1942 року було закінчено будівництво тимчасового іконостасу, а 1 березня відбулося друге освячення каплиці, як Божого храму [12]. Освячення відбувалося у переповненому людьми храмі, коридорах і на

подвір'ї. У соборному служінні з місцевим духовенством освячення проводив благочинний Одеси протоієрей Андрій (Ніков).

Завершальним і, зазвичай, традиційним елементом відбудови і реставрації храмів та монастирів у “Трансністрії” були трудомісткі і коштовні розписи внутрішніх церковних стін, склепінь, вівтарів. З одного боку, така робота займала багато часу, з іншого, – потребувала значної кількості висококваліфікованих малярів, іконописців і художників. Переважна більшість фахівців-реставраторів були місцевого походження. Так, проект розпису церкви Св. Марії Магдалини та іконостасу в ній запропонував відомий живописець Маняр, який намагався відтворити в ній типаж внутрішнього вбрання петербурзького храму “Спас на крові” [1].

Навесні та влітку 1942 року бригада одеських художників (Бажій, Синицький, Шелюга та інші) під керівництвом Соколовського працювали над реставрацією храмів в Одесі і області.

З перших місяців діяльності і до свого закінчення Місія намагалася вирішити проблеми, пов'язані із забезпеченням церковнопарафіяльних потреб в іконах, вівтарях, свічках і святих писаннях. Спочатку потреби храмів, що почали функціонувати, задовольнялися за рахунок парафій з Бухареста, Ясів, Галаца та інших міст Румунії. РПМ зверталася з проханням до єпископій і негайно отримувала допомогу. Проте таким чином постійно задовольняти зростаючу потребу у церковних речах було вже неможливо. Для цього, за свідченням архимандрита Антіма, Місія намагалася відкрити майстерні з виробництва церковного начиння, магазини та свічкові фабрики. На конгресі, який відбувся в Одесі 24-25 березня 1942 року, розглядалися питання про можливість відкриття фабрики свічок в Одесі [10], за два місяці потому, на 1-му з'їзді благочинних “Трансністрії” ця проблема також перебувала у колі перспективних справ, як і організація майстерні та магазину з продажу ікон, вбрання і священного посуду. Можливості майстерні при одеському соборі Св. Іллі задовольняли потреби губернаторства до 100 кг свічок на день. У травні 1942 року, враховуючи гостру потребу церков “Трансністрії” у хоругвах, хрестах, іконах, товариство одеських художників вирішило виготовити спочатку кілька пробних зразків і лише потім перейти до масового випуску.

Підтримуючи ініціативу протоієрея Тульчинського повіту про заснування філій-лавок у кожному місті повіту, які будуть займатися реалізацією свічок і церковних речей для віруючих та церков, митрополит Віссаріон 26 липня 1943 року надіслав листа для всіх священників, у якому радив утворити сховища церковних товарів за рахунок фонду протоієрейств [3, арк. 52]. Для цього потрібно було б встановити контакт з адміністрацією свічкової фабрики і ательє церковних товарів в Одесі та в провінції для постачання товарів, у яких існувала велика потреба. “Цим буде покладено край спекуляції, яка здійснюється церковними товарами”, – підсумовувалося у документі.

У серпні 1943 року газета “Буг” повідомляла, що в Одесі (на вул. Привозній, 18), відкрито магазин церковного начиння. Там продавалися ікони відомих іконописців Максименка, Міхеєва, Гулинського та інших. “На полицях, – повідомляла газета, – старовинні церковні книги, збірки богословського характеру, старообрядницькі образи “стародубського та строганівського письма”, які не потьмяніли від часу і відрізнялися вишуканістю і натхненністю ликів”.

Отже, релігійно-спрямоване населення Одеси як і всієї Трансністрії знаходило в собі духовні сили, робило значні фінансові і матеріальні пожертвування на відродження божих храмів – соборів, церков і монастирів зруйнованих радянськими богоборцями та під час воєнних дій. Православна місія в Одесі, переслідуючи свою румунізаторську мету, сприяла відродженню християнської віри, робила певний позитивний крок до надання людям права на реалізацію їхнього релігійного волевиявлення. Якщо на момент прибуття до Одеси румунських архієреїв і священнослужителів-місіонерів існувала лише одна діюча церква, то після двох років діяльності місії, наприкінці 1943 року, в місті Одесі, було реставровано, відбудовано і відкрито більше двадцяти православних храмів.

Список використаних джерел

1. Буг. – 1943. – 7 юлія.
2. Виктор (Быков), игумен. Свято-Пантелеймоновский Одесский мужской монастырь. – Одесса: Астропринт, 2005. – 102 с.
3. Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р-2704. – Оп. 1. – Спр. 7.
4. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. 11. – Оп. 11. – Спр. 144. – Арк. 36.
5. ДАОО. – Ф. Р-2270 сч. – Оп. 1с. – Спр. 2.
6. Там само. – Спр. 12.
7. Михайлуца М. І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-1944 рр.). – Одеса: “Optimum”, 2006. – 237 с.
8. Його ж. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945). – Одеса: “ВМВ”, 2008. – 392 с.
9. Молва. – 1942. – 3 декабрія.
10. Одесса. – 1942. – 24 марта.
11. Там само. – 14 апреля.
12. Там само. – 8 мая.
13. Одесская газета. – 1941. – 30 ноября.
14. Petcu A. N. 1942–1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria // Studii și materiale de istorie contemporană, Inst. de istorie “Nicolae Iorga”, Serie nouă, vol. 1, 2002. – P. 292.
15. Серафима, игуменья. Молитва за Победу: Церковь в Великой Отечественной войне. – К.: Киевская Митрополия УПЦ: “Друк”, 2006. – 360 с.
16. Її ж. Молитвенные лампы. История одесских монастырей. – Одесса: Свято-Архангело-Михайловский женский монастырь, 1996. – 192 с.
17. Transnistria creștina. – București. – 1943. – nr. 8.

М. И. Михайлуца

ВОЗРОЖДЕНИЕ ПРАВОСЛАВНЫХ ХРАМОВ В ОДЕССЕ В ГОДЫ РУМЫНСКОЙ ОККУПАЦИИ (1941-1944 ГОДЫ)

Статья посвящена малоизученной в украинской историографии проблемы возрождения православных культовых сооружений в Одессе в период румынской оккупации на протяжении 1941-1944 годов, показана роль местного населения и миссионеров-пришельцев в этом процессе.

Ключевые слова: *война, румынская оккупация, православные храмы, Одесса.*

M. I. Mykhailutsa

**REBUILDING OF THE ORTHODOX CHURCH IN ODESA
DURING THE ROMANIAN OCCUPATION (1941-1944)**

The article is devoted to the history of reconstruction of Orthodox religious buildings in Odesa during the Romanian occupation over the 1941-1944 years, which is not studied enough in Ukrainian historiography; the role of local people and missionaries in this process is shown.

Key words: *war, Romanian occupation, Orthodox churches, Odessa.*

Надійшла до редакції 9 грудня 2013 року

* * *